

I

Uvod

Na istočnoj obali Jadranskoga mora, te znamenite žile kucavice evropskoga kopna, koja je odvajkada spajala naše zemlje s kolijevkom naobrazbe, Istokom, i s Egiptom, hraniteljem naroda, i s Grčkom, majkom umjetnosti, a baš po sredini te obale, na zaljevu, nedaleko od Salone (Solina), podiže oko 300. god. po Kr. moćni rimski car Dioklecijan veličanstvenu palaču, kamo se, pošto se odrekao carske krune, povukao, da tu u zabiti i tišini provede posljednje dane svoga života.

Ni jedan od njegovih prethodnika na prijestolju careva, ni August, ni Trajan, ni Hadrijan, nijesu pokazali jaču djelatnost u građenju, kako nam svjedoče gradovi Aleksandrija i Antiohija, Nikomedija i Palmira, Milan i Kartaga, a u samom Rimu njegove su kupke raskošnije od kupki cara Karakale. Golema njegova graditeljska djelatnost bila je svugdje u službi države, jedino je palača u Splitu imala služiti njemu samome, te je stoga ona individualno djelo svoga gospodara.

Sin kršne Dalmacije, rodom Solinjanin, htio je udariti svojoj palači i svim zgradama u njoj pečat one energije, koja je njega, neustrašivog vojskovođu i velikog državnika, podigla od prosta vojnika do prijestolja najmoćnijega carstva na svijetu.

Dne 1. svibnja god. 305. doživjela je Nikomedija,¹ prijestolnica Dioklecijanova, na zapadnoj obali Male Azije, neobično slavlje.

---

¹ Danas *Ismid* na obali male Azije, 45 km na istok Carigradu. Od njegove palače ne vidi se sada gotovo ništa.

Nakon dvadeset godina umna vladanja, puna rada i briga, malih utjeha a velikih razočaranja, vladanja puna uspješnih pothvata i dubokih reforma na političkom, vojničkom, socijalnom i ekonomskom polju, vladanja puna sretnih ratovanja, da golemo rimsko carstvo spasi od udaraca barbara, koji su stali da vrve sa svih strana, izvede Dioklecijan svoju nakanu da se odreće prijestolja. Već sama činjenica, da on, poslije ovako dugoga vladanja, što se već dva vijeka nije vidalo u rimskoj državi, silazi sa carskoga prijestolja, na komu od jednoga vijeka ne bijaše gotovo nijedan car od naravne smrti umr'o, već ta činjenica, da se je on, kao jednom Cincinat, povukao svojevoljno u zabit, u daleku pokrajinu, da okolo svoje sjajne palače sadi povrće, sama ta činjenica otkriva u njemu pravi, unutarnji rimski ponos, za koji mu mogu da zavide i vladari odličnijega podrijetla (sl. 1.).

Slika 1. Slika cara Dioklecijana na rimskom novcu

Prema ugovoru utanačenu sa svojim kolegom u carstvu ta se odreka obavila dne 1. svibnja: Dioklecijanova u Nikomediji, a Maksimijanova u Milanu.

Nedaleko od Nikomedije, na podnožju brežuljka, na kojemu bijaše jednom zaodjenuo carskim grimiznim plaštem okrutnoga Galerija, muža plemenite mu kćeri Valerije, a gdje u spomen ovoga događaja stajaše kip oca mu Jupitera, stupi Dioklecijan pred mnogobrojnu vojsku, s kojom bijaše više bitaka izvjestio, te sa suzama u očima reče, kako on već star i bolestan treba mira i pokoja, kako treba mladima povjeriti brigu za državu. Neočekivano izvuče on iz sjajne carske svite generala i vojničkih dostojanstvenika, mjesto mladoga zaslužnoga Konstantina, nekoga nepoznatog mladića, imenom Daju, koji je malo prije dao promijeniti svoje opskurno ime u ime Galerija Valerija Maksimijana. Na leđa ovoga barbarina baci Dioklecijan grimizni plašt, koji bijaše istoga časa s riječima »primi na se, Jupiteru, ono što si mi uzajmio«, sa svojih leđa skinuo, te postade opet *Diokles*. Žurno sade sa brežuljka, uvali se u kola, projuri kroz Nikomediju, on »car veterana«, te preko Trakije, Makedonije, Epira i južne Dalmacije, glasovitom

cestom Via Egnatia, dojadi u svoju palaču oko prvoga juna g. 305. u mjesto zvano *Aspalathos*, gdje leži sadašnji Split.

Prema nekomu prostodušnom osjećaju, koji je naravan u vojnika sreće, kakav bijaše Dioklecijan, i prema osjećaju prirodenu uopće Dalmatincima, htjede Dioklecijan da provede posljednje dane života i da zatvori ovomu vijeku svoje umorne oči blizu onoga mjesta, gdje mu ih bijaše otvorio. Samo što mračnu ropsku sobicu, u kojoj oko godine 245. bijaše ugledao božje sunce, 4 km na istok Salone, na brežuljku *Libovac* – po još živoj priči u narodu – zamijeni starac Diokles nakon 60 godina sjajnom palačom, nešto podalje, u *Aspalathos*. Ali sjećajući se, da se on, sin prostoga pisara, bijaše dovinuo samo svojim vojničkim vrlinama, prijestolja najmoćnijega carstva na svijetu, dade palači, u kojoj je imao zaklopiti oči, uz oblik *vile* i oblik rimskoga vojničkoga *tabora, castruma*.

»Kad bi trebalo izabrati u našem starom svijetu« – napisa odlični francuski pisac,² – »koji zakutak najprikladniji, da se prijatelju pokaže koliko more može biti modro, a priroda koliko može imati čara, kada je sama, i koliko se može pokazati raskošnom usprkos svoje golotinje, trebalo bi ga poslati, bez straha, na obale Jadranskoga mora. A kad bi trebalo naći u Evropi pozornicu najprikladniju, da se pobudi u prijatelju osjećaj historije, ja bih ga, bez oklijevanja, doveo u Split. Rim je odveć živ; velika imena, koja ga pokrivaju sada svojim prestižem, daju vječnom gradu neku važnost, odveć aktuelnu, da se može zahvatiti s neke dovoljne daljine njegova prošlost«.

»U Splitu je moderni život dosta intenzivan, da nam može markirati kontinuitet događaja, da nam može približiti prošlost, koja nam se ovdje nameće u čistim potezima, u periodima tako živim, da nam njihov ritam još duši progovara. Kao veliki vihori osjeća se da prolaze nad mrkim zidinama ovoga grada časovi historijskih događaja; svaki je od njih ostavio dubokih tragova, kao iza prolaza oluje na polju. Za mali trenutak Split je bio središte svijeta, no iza toga nastade tišina. Kao oni brodovi, koji još navečer, predani uz njegovu obalu, jutrom već iščeznu, tako je i Sreća odletjela, ostavljajući iza sebe uspomenu slavna raskošja, uspomenu, ponajviše, patnja, bolova mučenika, koji prekrivaju uvijek zemljište, kuda je kolo Sreće prošlo«.

»Ovdje, ovdje titra duša povijesti, ovdje se treba sabrati i klanjati onim živim zakonima, koje stvori bez sumnje ljudska volja, ali koji su, dakako, morali primiti s višega svoju harmoniju i svoju veličinu«.

---

² E. Maury, *Aux portes de l' Orient*. Paris 1896. p. 64. s.